

KAPITEL 5 / CHAPTER 5⁵
BLOSSOMING PERIOD OF ARCHEOLOGY OF TRANSCARPATHIA**DOI: 10.30890/2709-2313.2024-31-00-011****Вступ**

Як відомо, Закарпаття вважається містком на межі двох етнокультурних регіонів - середньо- і східноєвропейського. З найдавніших часів населення краю перебувало під впливом кількох культур - центральноєвропейської, південнобалканської й східноєвропейської. Помірний клімат, багаті природні ресурси, родюча притиська рівнина завжди приваблювали сюди людські спільноти. Цей благодатний край, будучи віддаленим від основних культурних вогнищ та воєнних зіткнень, забезпечував мирне життя землеробу, скотарю, реміснику, торгівцю. Тому не дивно, що археологічні пам'ятки, виявлені на теренах краю, акумулювали в собі відголоски давно зниклих цивілізацій і культур.

Виклад основного матеріалу

Вагомі успіхи закарпатської археологічної науки по вивченню давньої історії населення північно-східної частини Карпатської улоговини припадають на 70 – початок 90-х років ХХ ст. Цьому сприяло кілька факторів. У 1972 році Президія АН УРСР, враховуючи географічне положення Закарпаття на стику двох культурних зон - центрально- і східноєвропейської та наявність своєрідних археологічних пам'яток, вирішила відкрити в Ужгороді науково-дослідницьку групу. Наскільки цей захід був своєчасним і виправданим, невдовзі показали результати роботи. Спочатку планувалося, що підрозділ (ужгородська група Інституту археології АН УРСР, із 1985 року - ужгородська група відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, із 1993-го - ужгородська група відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) вивчатиме лише ранньослов'янські артефакти й старожитності княжої доби. Однак життя внесло в ці плани свої корективи.

На початку 70-х років ХХ ст. на Закарпатті розгорнулося грандіозне за

---

⁵*Authors: Penyak Pavlo Stepanovych*

масштабами будівництво, пов'язане з великими земляними роботами: спорудження нафтопроводу "Дружба", кількох віток газопроводів "Уренгой-Памари-Ужгород", "Братерство", "Союз"), Транскарпатської шосейної дороги, меліорація земель у рівнинній та передгірській зонах. Крім усього іншого, воно загрожувало знищенням унікальних старожитностей давньоминулих епох. У таких умовах довелося здійснювати невідкладні охоронні розкопки в зонах новобудов, а кошти на їх проведення отримувалися від тих організацій, які вели будівництво. Так було вирішено питання фінансування та дало можливість уперше на теренах краю проводити пошукові роботи широкими площами майже всіх періодів давньої історії краю.

Крім ужгородської групи, систематичні польові дослідження за госпдоговірною тематикою проводила і експедиція Ужгородського державного університету (Е.Балагурі, В.Котигорошко) (нині ДВНЗ "Ужгородський національний університет). Оцінивши ключовий характер деяких археологічних пам'яток Закарпаття в їх вивченні взяли участь і ряд провідних дослідницьких центрів. Кам'яний вік досліджувала експедиція Природничого музею АН УРСР (В.Гладилін), палеоліт і мезоліт - Інститут суспільних наук АН УРСР (О.Черниш, Л.Мацкевий), неоліт - Інститут археології АН СРСР (В.Титов), енеоліт - Львівський державний університет (нині Львівський національний університет ім. І.Франка) (М.Пелешишин). Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.Бідзілі вивчала латенські старожитності у Виноградівському районі (нині Берегівський район), де між селами Нове Клинове і Неветленфолу було відкрито залізобудівний центр латенської культури II – I ст. до н.е. Експедиція Державного Ермітажу (Росія), яку очолила Г.Смирнова, досліджувала курганну групу ранньозалізного віку біля с. Чорний Потік та городище цього ж часу в с. Арданово Іршавського району (нині Хустського району).

Крім спеціалізованих експедицій, які вивчали виключно пам'ятки кам'яного, мідно-кам'яного віків, епохи заліза, вчені ужгородської групи й університету досліджували всі старожитності, які траплялися на об'єктах

новобудов. Тому результати виконаних робіт зручніше розглядати не за здобутками окремих науково-дослідницьких груп, а на підставі вивчення окремих історичних епох.

Цілеспрямовані пошуки та систематичне вивчення палеоліту Закарпаття, починаючи з 1969 року, проводила постійнодіюча Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР, а згодом археологічного музею Інституту зоології АН УРСР під керівництвом В.Гладилина. Експедиції знадобилося п'ять польових сезонів, щоб віднайти місцезнаходження, яке б стало опорним пунктом для вивчення палеоліту краю і стало сполучною ланкою із палеолітом Центральної Європи. У 1974 році таку пам'ятку вдалося відкрити. Нею виявилися стоянки, розташовані в східній частині смт Королево (нині Березівського району) на вулканічних відрогах лівого берега Тиси, на вершинах урочищ Виннички, Бейвар, Гострий Верх, що в давнину являли собою західний схил гори Сар. Стаціонарні розкопки тривали 14 польових сезонів, було досліджено понад 1500 м² площі. Для зручності фіксації знайденого матеріалу результати розкопок в урочищі Гострий Верх та Бейвар отримали назву Королево I, а в урочищі Виннички - Королево II [16, с. 18, 24-25].

Розкопками в Королеві було виявлено 14 різночасових комплексів кам'яних виробів: сім ашельських, шість мустьєрських й один початкової доби пізнього палеоліту. У 1969, 1971, 1978 роках Закарпатська палеолітична експедиція на пагорбах, що оточують с. Рокосово Хустського району, виявила ще 13 пунктів раннього палеоліту [15, с. 14 - 16]. Багатими на кам'яну індустрію виявилися і стоянки в околиці с. Малий Раківець Мукачівського району, де було виділено 7 ранньопалеолітичних комплексів кам'яних виробів. Характерним для кам'яної індустрії краю була наявність численних чопперів, колуноподібних сікачів, поодиноких атипічних рубил та виникнення левалуазьких прийомів розщеплення каменю. Ашельські комплекси Королева, Рокосова, Малиго Раківця, на погляд дослідників, склали єдину в територіальному й техніко-типологічному відношенні групу пам'яток, найближчі аналогії яким простежуються в Чехії й Словаччині [16, с. 24, 29; 53, с. 35 - 36].

Закарпатська палеолітична експедиція відкрила й велику кількість мустьєрських пам'яток. Опорним пунктом для їх вивчення стало місцезнаходження в Королеві. Зіставлення мустьєрських артефактів останнього з іншими відомими одночасовими пам'ятками дало змогу дослідникам розчленувати їх у культурно-хронологічному відношенні, відшукати відповідні їм аналогії на суміжних територіях. Ранні мустьєрські артефакти краю (IV, IV а, III горизонти Королева, IV і III горизонти Королева II, Черна I і IX, Діброва) належать до часу ріс-вюрм. Їм була притаманна левалуазька техніка обробки каменю, нечисленна кількість знарядь з вторинною обробкою, що були представлені невиразними скреблами, зубчастими формами, чопперами, січками, сікачами [27, с. 3 - 81]. Більш пізні комплекси були зафіксовані в південно-східній частині краю в околиці с. Черна Виноградівського району (нині Берегівський район).

Еталонними пам'ятками для вивчення пізнього палеоліту послужили багат шарові стратифіковані пам'ятки Королево I,II (Гострий Верх) та комплекси Берегово I з Малої гори. Не менш цінними, хоч і допоміжними виявилися нововідкриті місцезнаходження Берегово II, Мукачево I, Бийганська гора, Запсонь, Шаян та ін. На значній кількості пам'яток було зібрано поодинокі артефакти, що не мають стратиграфічного обґрунтування (Берегово III, Бене I, II, Дідова гора, Шаланки тощо). На думку вчених, можна виділити три найбільш компактних у часовому та культурному відношенні групи старожитностей пізнього палеоліту. До першої належать кам'яні індустрії Королева II, Королева (Гострий Верх – Ia), матеріали яких співвідносяться в часі з раннім вюрмом. Місцезнаходження "берегівської" культури (Берегово I, II, V, Мужієво I, Бене I, Дідова гора) утворили другу пам'яток, датовані початком післяпаудорфського часу. Остання група є найбільш поширеною, її знахідки представляють колекцію випадкових знахідок (Радванська гора, Горяни в Ужгороді, Павлова гора в Мукачеві, Кам'янське Мукачівського, Шаланки Берегівського районів) [57, с. 22-36]. Через відсутність стратиграфічного обґрунтування головним маркером є техніко-типологічні дані індустрії Радванської гори, зібрання якої є найбільш

численними саме для доби пізнього палеоліту краю. В історичній науці тривалий час домінувала думка про те, що гірська й передгірська зони краю заселялися тільки в добу пізнього середньовіччя (XIII – XVII ст.). Відкриті ужгородською групою палеолітичні стоянки в гірській зоні краю (Ганьковиця, Ділове, Дубриничі, Лумшори, Голубине, Обава, Поляна, Чинадієво та ін.) та виявлені на них артефакти пізнього палеоліту повністю спростували цю тезу [30, с. 26].

З 1973 року почалося вивчення мезоліту Закарпаття, коли була створена комплексна мезоліто-неолітична експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Л.Мацкевого. Впродовж 15 польових сезонів було відкрито і частково досліджено 38 місцезнаходжень мезолітичних артефактів [28, с. 37 – 45]. Найбільша кількість (22 пам'ятки) фіксується в передгірських районах, 7 - на Притиській рівнині, 4 - в околиці Берегова, 2 - у районі Вігорлат-Гутинського вулканічного хребта, по одній пам'ятці - на берегівському низькогір'ї, солотвинській котловині та на околиці Рахова [28, с. 38].

Найбільш цінні матеріали було отримано під час стаціонарних розкопок на стоянках Кам'яниця I, II, V (Ужгородський район). Це дозволило Л.Мацкевому провести попередній етнокультурний поділ мезолітичних артефактів краю: по-перше, пам'ятки без геометричних мікролітів (типу Кам'яниця II), по-друге, старожитності з геометричними мікролітами (Кам'яниця V). Більшість стоянок носили короткочасний характер, розташовуючись на невисоких берегах річок та озер, які були зручні для рибальства. Так, на стоянці Кам'яниця V було виявлено понад 1700 артефактів, серед яких призматично-пропорційні й аморфні нуклеуси, відщепи, пластинчасті сколи, кам'яні знаряддя (скребки, скобелі, ножі, різці) [30, с. 27]. Було зафіксовано легке житло типу куреня, що мало вихід у напрямі до р. Уж. При вході до житла було засвідчено скупчення кам'яних артефактів - місце обробки сировини з переважанням кременю та кременеподібних порід каменю.

Поступове накопичення джерельної бази дало змогу Л.Мацкевому висловити думку про існування двох етнокультурних спільнот. До першої групи було віднесено артефакти з деякими палеолітичними індексами, до другої -

комплекси з вираженими новими тенденціями, наприклад, техніка віджимної ретуші. Перша група була розташована в північно-західній (Кам'яниця III, Невицьке I, Гута I, Ворочово I – III, Барвінок I), друга - в південно-східній частинах краю (Великий Раковець I – III, Хуст I, Угля I, Кваси I). Мезолітичні пам'ятки краю увібрали в себе різноманітні риси сусідніх із Закарпаттям етнокультурних спільнот. На погляд Л.Мацкевого, результати розкопок дали змогу вести мову про співіснування на сучасній території краю в IX – VI тис. до н.е. мезолітичних й неолітичних спільнот. Перші займали передгірську зону, другі - низинну, тобто зони, придатні для мисливства, рибальства та рільництва й скотарства [28, с. 43].

Хоч епоха неоліту та енеоліту краю вивчалася і раніше (кінець XIX - перша полов. XX ст.), але таких значних як за масштабами, так і за результатами робіт, які були проведені протягом 70 – 80-х років XX ст., не спостерігалось. У 1970 і 1973 роках на Закарпатті перебувала експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом В.С.Титова. Було проведено невеликі розвідкові роботи в урочищах Серелемдомб у Берегові, на Малій горі у Мукачеві та урочищі Ководомб у Запсоні Берегівського району (відкрите ужгородською групою) для з'ясування стратиграфії цих пам'яток. На останній з них було підтверджено існування багатошарового поселення, на якому життя тривало у період з середнього неоліту й до римського періоду. Особливого значення В.С.Титов надав виявленим тут фрагментам буковогірської кераміки, яка різко відрізнялася від місцевої й допомогла досліднику датувати окремі комплекси кінцем III тис. до н.е. [56, с. 363].

У ці роки старожитності цього періоду успішно вивчав науковий співробітник ужгородської археологічної групи М.Потушняк. У 1972 році він у складі експедиції УжНУ вивчав неолітичне поселення на північній окраїні с. Неветленфолу сучасного Берегівського району. Було виявлено залишки житла неправильної форми, заглибленого в материк на 0,1 – 0,3 м, розвал шести глинобитних печей, з яких три розташовувалися поза житлом, дві господарські ями [50, с. 323]. Зібрано значну кількість керамічних виробів, частину з яких

представляють фрагменти невеликих сферичних горщиків та посудин на піддонах білого, червонуватого та рожевого кольору. Інша група кераміки – це товстостінний посуд з домішками в тісто шамоту та недбало опрацьованою поверхнею. Цей посуд прикрашений темно-червоною (бурою) і чорною фарбами, з прямолінійним і геометричним орнаментом. На поселенні було знайдено жіночі статуетки з виразно підкресленою тазовою частиною тулуба, конуси, глиняне намисто. М.Потушняк запропонував датувати поселення середнім неолітом й віднести до локальної групи культури мальованої кераміки, попередньо назвавши її дяківською групою [49, с. 78 - 95].

Однак найбільші за розмірами розкопки по дослідженню неоліту й енеоліту краю М.Потушняк провів у складі ужгородської групи. Вперше було застосовано охоронні розкопки великими площами в селах Дерцен, Баркасово, Серне Мукачівського, Рафайново, Запсонь, Берегівського, Малі Геївці, Концово Ужгородського районів, у передмісті Ужгорода - Дравцях. На основі здобутого під час розкопок значного матеріалу (близько 20 тис. фрагментів кераміки та інших знахідок) у Запсоні (урочище Мала гора), Серне (урочище Кішмезев) досліднику вдалося визначити, що ранні старожитності новокам'яної доби краю належали носіям старчево-крішської культури [51, с. 140].

У керамічному комплексі М.Потушняк виділив три групи кераміки, які різняться між собою як за складом тіста, так і за призначенням: кухонну, столову і святкову. Найбільш поширеною формою кухонного посуду були горщики з вертикальними або слабо розширеними стінками, рідше сферичної, бочкоподібної і грушеподібної форм [30, с. 44]. Кераміка орнаментована круглими вдавленнями і нарізками на вінцях посудин та симетрично розташованими парними конічними або напівпластичними наліпками. Столовий посуд кількісно переважав кухонний, він виготовлений з добре відмуленої глини з домішками полови, шамоту, піску, представлений горщиками, мисками, корчагами, покришками, орнаментований пальцевими заціпами і вдавленнями, глибокими нарізками.

Святкова кераміка була представлена тонкостінними посудинами, що

виготовлені з добре відмуленої глини з домішками дрібного піску, шамоту. Для цієї групи типовою формою є чаші на піддоні, сферичні посудини, миски з конічними і овально формованими стінками, мініатюрні чашки і миски. Кераміка розписана чорною фарбою у вигляді трикутників під вінцями, спіралей з тонких і широких ліній. Крім посуду, М.Потушняк зібрав колекцію глиняних виробів, серед яких грузила, пряслиця, круглі і біконічні намистини, статуетки із зображенням жіночих фігур як схематичного, так і реалістичного виконання. Аналіз археологічного матеріалу дозволив М.Потушняку визначити хронологічні рамки її існування - це перша половина V тис. до н.е. [51, с. 144].

Розкопки в Неветленфолу, Серне, Рафайнові, Запсоні, Тарнівцях, Малих Геївцях дозволили М.Потушняку виділити нову культуру - мальованої кераміки. Розміри поселень невеликі, площею 2 – 3 га. Культурний шар залягав на глибині від 0,4 до 1,0 м. Житлами були виключно напівземлянкові споруди, заглиблені в землю на 0,3 – 1,0 м [51, с. 145]. На поселеннях у Рафайнові, Ужгороді-Дравцях біля стінок жител та поза ними було виявлено стовпові ямки, що свідчить про існування стовпової конструкції стін і стріхи. Керамічний комплекс складається з посудин двох виразних груп: грубої кухонної і тонкостінної столової. Кухонна кераміка представлена горщиками бочкоподібною і сферичною форми, мисками, на стінках яких розміщені видовжені наліпи і ручки з отворами, сковорідками діаметром 0,25 – 0,40 м [30, с. 48]. Кількісно переважав столовий посуд (горщики, миски, корчаги, чаші різноманітних форм), який виготовлений з добре відмуленої глини з домішками піску і шамоту, розписаний виключно чорною фарбою. Для кераміки раннього етапу єдиним орнаментальним мотивом були композиції з широких ліній, укладених у незакінчену спіраль. Рідше застосовувався візерунок з паралельних стрічок, простір між якими заповнювався густо нанесеними хвилястими лініями. На пізньому етапі з'являється розпис темно-червоною або вишневою й білою фарбами [51, с. 149]. Крім кераміки, носії культури з глини виготовляли грузила, пряслиця, намисто, статуетки з реалістичним й схематичним зображенням жіночої фігури. М. Потушняк датував культуру мальованої кераміки другою половиною V -

першими століттями IV тис. до н.е. [51, с. 150].

Значна кількість розкопаних площ та одержаних матеріалів дозволили М.Потушняку по-новому підійти до проблеми поширення пам'яток тисо-полгарської культури, виділивши в її розвитку три етапи: ранній пізньонеолітичний, середній енеолітичний, пізньоенеолітичний [52, с. 294]. Поселення цієї культури розташовані на рівнині й на останніх південних відрогах Карпат, де вони займають береги річок та озер. Житлами були споруди зі стовповою конструкцією стін, обплетених лозою і обмазаних глиною. Про це свідчать ряд жител, розкопаних у Дерцені Мукачівського району. Вони були прямокутної й трапецієподібної форми розміром від 5-5 до 8-10 м. Посередині і біля стінок розташовувалися вогнища або печі. Як правило, житла не мали постійної орієнтації й розміщалися групами по три-чотири [30, с. 58].

Кераміка раннього етапу була представлена посудом, у тісті якого значні домішки товченого вапняку. В окремих випадках до глини добавляли пісок, шамот, полову. Серед товстостінного кухонного посуду переважають горщикоподібні форми з майже вертикальними або конічно сформованими стінками. Трапляються горщики зі сферичним тулубом, звуженою шийкою й відігнутими вінцями. На стінках посудин були розміщені по два-три наліпи видовженої форми, розчленовані пальцевими вдавленнями [52, с. 294]. Столовий посуд представлений мисками, чашками, горщиками, кубками. На заключному етапі тисо-полгарської культури в кераміці переважають миски з різним профілем стінок, трапляються також чаші і миски на високих пустотілих піддонах, стаканоподібні кубки. Виробничий інвентар характеризується різким збільшенням кремінних знарядь, поряд з кам'яними з'являються мідні знаряддя (сокири, долота).

Завершальний етап полгарської культури був представлений матеріалами лажнянського типу. Таку пам'ятку М.Потушняк виявив у 1976 році під час розвідкових робіт у с. Малі Геївці Ужгородського району. Тут було досліджено частину житла з розвалом глинобитної печі. На глибині 1,8 м лажнянський шар перекривав житлову яму з керамічним матеріалом пізнього дяківського типу

культури мальованої кераміки [30, с. 60]. В енеолітичному шарі було зібрано кераміку, знаряддя праці з кременю й обсидіану. Серед форм посуду привертають увагу чотирикутні миски з розширеними стінками й пелюсткоподібними краями вінець, а також невеликі горщикоподібні посудини із загнутими в середину стінками [52, с. 298 - 299].

На зміну тисо-полгарській культурі у пізньому енеоліті (друга чверть III тис. до н.е.) у Верхнє Потисся перемістилося населення, яке залишило артефакти культури канельованої кераміки або баденської культури. Хоч пам'ятки останньої були відомі давно, проте у свій час вони не отримали правильної інтерпретації. Нові матеріали, здобуті у 70 – 80-і роки, допомогли М.Потушняку виділити її серед інших давніх культур. Згідно з картографуванням, поселення займали найбільш придатну для життя територію на стику південних відрогів Карпат та Притиської рівнини (Малі Геївці, Тисобийкень, Запсонь, Великі Лази, Осій) [30, с. 61].

Основним критерієм для характеристики культури є кераміка, яка поділяється на дві групи. До першої віднесено крихку, слабо обпалену, що виготовлена із погано очищеної глини з домішками полови і шамоту, з нерівною поверхнею, як правило, покритою ангобом. Іншу репрезентує кераміка, що виготовлена з добре віддуленої глини з домішками шамоту і піску. Серед керамічних форм кількісно переважають горщикоподібні посудини кількох варіантів з випуклим і біконічним тулубом, звуженою шийкою [52, с. 300]. Крім кераміки, глиняні вироби представлені пряслицями яйцеподібної, біконічної форми, або такими, що нагадують колесо, а також трубками невизначеного призначення. Виробничий інвентар представлений переважно шліфованими кам'яними знаряддями: сокирами, долотами, теслами, молотами з просвердленими отворами для руків'я.

Починаючи з 1970 року між закарпатським облводгоспом та УЖДУ за участі органів, що опікувалися охороною пам'яток, був укладений договір про проведення охоронних розкопок на землях, що підлягали меліорації. У їх розгортанні велика заслуга належала Е.Балагурі, коло наукових інтересів якого -

це історія населення краю доби бронзи. Ним було проведено і опрацьовано матеріали з розкопок у Фертешолмаш, Вовчанському, Неветленфолу, Квасові, Великій Бийгані, Виноградові (урочище Котубейка) та інших пунктах [5, с. 420 – 428; 6, с. 473 – 481; 7, с. 88 – 92; 8, с. 92 – 95; 9, с. 95 – 99; 10]. Так, у 1972 році в с. Неветленфолу (урочище Мондичтог) було відкрито поселення доби бронзи, на якому досліджено 13 побутово-господарських споруд (житла, ями, глинобитні печі). Заповнення об'єктів включало багатий речовий матеріал, серед якого кам'яні сокири, ткацькі конуси, пряслиця, зернотерки. Неподалік, в урочищі Кішердев було виявлено ґрунтовий могильник з тілоспаленням, який супроводжувався 10 біконічними урнами. Останні були орнаментовані врізним орнаментом, характерним для культури Станово [2, с. 256].

Роботами експедиції УЖДУ в 1981 році в околиці с. Квасово Берегівського району було зафіксовано культурний шар, в якому виявлено уламки біконічного черпака, конічні миски й банкоподібні горщики з розчісами. Поселення й комплекс знахідок Е.Балагурі зарахував до культури Отомань. У північно-західній частині села було виявлено вогнищеву яму (1,7 x 1,0 м) і яму побутового призначення розміром 2,9 x 1,7 м, заглиблену в материк на 0,6 м. У ній знаходилися фрагменти від конічних мисок, черпаків з кулеподібним корпусом і ваз з врізним орнаментом культури Станово. Тоді ж під час земляних робіт було натраплено на бронзовий скарб із 13 бойових сокир, які були передані еспедиції. Його було датовано XIII – XII ст. до н.е. [4, с. 240].

На 70 – 90-і роки припадає і виявлення ряду бронзових скарбів, переважно, з доби пізньої бронзи та гальштату. Це Загаття, Мукачево (Підгоряни), Велика Паладь, Квасово, Залужжя, Чомонин та ін. Наявність такого значного матеріалу дало змогу Е.Балагурі виділити три етапи бронзового віку. До раннього етапу було віднесено старожитності культури Ніршег-Затін та східнославацьких курганів. Вони представлені пам'ятками в Тисобийкені, Дерцені, Великій Доброні (урочище Легелев), Мукачеві (Мала гора) [7, с. 88 - 92]. Поселення були недовготривалими, а причину, ймовірно, слід шукати в нестійких природних умовах та в зростанні чисельності населення при екстенсивному веденні

землеробства. Вони зафіксовані на берегах невеликих річок, у природно-укріплених мочаристих місцевостях, на піщаних дюнах та на останніх південних відрогах Карпат. На поселеннях в урочищі Мала гора в Мукачеві та у Великій Доброні виявлено напівземлянкові житла із заокругленими кутами розміром від 15 до 20 м² [10, с. 49 -51]. Долівки жител були глинобитними, вогнища розташовувались у центрі житла.

Найбільше речових знахідок припадає на керамічні вироби. Virізняться два типи кераміки - столова й кухонна. Столовий посуд краще опрацьований, з рівною, інколи лощеною поверхнею, орнаментований. Найбільш поширеним типом посудин були одноручні глечики, які мали круглий або біконічний тулуб, високу, поступово звужену до верху горловину, на плечиках, у середній частині, знаходились два маленьких петельчастих вушка [30, с. 79]. Привертає увагу і група посудин, представлена біконічними мисками, деякі з них мали чотири ніжки. Для орнаменту посуду використовувалися пальцеві вдавлення й наколи, які розміщалися під вінцями, на шийці або на найбільшій випуклості. Досить поширеними були й амфороподібні урни, на стінках яких знаходились два або чотири вушка, а нижня частина прикрашалась розчісом. Знаряддя праці представлені кремінними ріжучими пластинами, плоскими трапецеподібними сокирами, кістяними проколками, зернотерками [30, с. 79].

На території краю було відкрито і ряд пам'яток культури східнославацьких курганів: Медведівці, Макар'єво, Батрадь, Залуж, Зняцево та ін.[7, с. 90 – 91]. Носії культури ховали небіжчика за обрядом тілоспалення чи тілопокладення (який тип переважав не встановлено, так як у 65% курганів жодних поховань не виявлено) під земляними насипами діаметром 10 – 15 м, висотою від 1 до 3 м. У 1977 році під час розкопок кургану у с. Батрадь Берегівського району було виявлено кістяк, який знаходився на лівому боці у скорченому положенні й був посипаний попелом [30, с. 81]. Біля нього знайдено фрагмент посудини, прикрашений шнуровим орнаментом, кілька недіагностованих черепків. Тут же було зафіксовано сліди кострища. Як правило, під курганом ховали одного небіжчика, а під час цього дійства розпалювали вогнище, били посуд й кидали

його в насип. Загалом, поховання культури східнославацьких курганів бідні на речі, що супроводжували померлого.

Середній етап бронзового віку репрезентований пам'ятками культури Отомань, які на території краю виявлені на пограниччі передгір'я та Притиської рівнини: Квасово, Фертешолмаш, Пийтерфолво, Дийда, Неветленфолу та ін. Частина поселень була розташована в природно укріплених місцях (Берегово, Дийда), інша - в заплавах річок, на берегах водоймищ, піщаних дюнах (Неветленфолу, Велика Паладь, Фертешолмаш, Сасово). Вони невеликі за розмірами, займали площу від 0,3 до 0,5 га [8, с. 92 – 95]. Як встановив Е.Балагурі, житла на них розташовувались вузькою смугою по берегах річок й водоймищ, на пагорбах, дюнах засвідчено кущове розташування жител. Серед останніх переважали наземні одно- або двокамерні житла, розміри яких коливалися від 8 до 16 м². Опалювальні споруди представлені печами зі склепінням чи вогнищами округлої форми. Стіни жител каркасно-стовпової конструкції обплітали лозою і обмазували глиною, над ними ставили двосхилий дах, покритий очеретом чи соломою [10, с. 107 - 108].

Під час меліоративних робіт експедицією УЖДУ на південно-західній окраїні с. Пийтерфолво було відкрито поселення отоманської культури. Воно розташовувалося на дюнах уздовж берегів річки Старий Ботар, займаючи площу близько 1,5 га. На дослідженій площі, крім шарів інших культур, була виявлена яма (3,4 x 2,5 м, глибина 0,6 м), у заповненні якої було зафіксовано деревне вугілля, попіл, глиняна обмазка, фрагменти кераміки [10, с. 113; 5, с. 424 - 425]. Останні походять від горщиків баночної форми з розчісами, грушеподібних посудин з воронкоподібним горлом й сильно відігнутим вінцем, які були орнаментовані по тулубу спіральними й горизонтальними канелюрами. Спираючись на знахідки кераміки, Е.Балагурі відніс ці матеріали до пам'яток класичного періоду культури Отомань [10, с. 113; 5, с. 428]. До артефактів отоманської культури Е.Балагурі зарахував й кілька бронзових скарбів: Загаття, Мукачево (Підгоряни), Велика Паладь, Кибляри.

Пам'ятки доби пізньої бронзи (XIV – XII ст. до н.е.) на території краю

представлені культурою Станово. До найкраще досліджених у 70 – 80-і роки належать поселення в Дравцях-Баранинцях, Неветленфолу, Тисобийкені, Олешнику, Великій Паладі, Берегуйфалу, які розташовувались на невисоких підвищеннях, неподалік водних джерел. Носії культури використовували два типи жител. По-перше, це наземні споруди з каркасно-стовповою конструкцією стін, в плані прямокутні, площею від 20 до 30 м². По-друге, житла, злегка заглиблені в материк (0,3-0,5 м), овальної в плані форми, за розмірами і конструкцією аналогічні попереднім [9, с. 96; 29, с. 87]. У житлах розміщалися глинобитна піч прямокутної або округлої форми, діаметром 1 - 1,5 м, а в деяких було ще й вогнище, обкладене каменями. У житлах й поза ними розміщалися господарські ями.

Ритуал поховання включав спалення небіжчика поза місцем поховання. Залишки спалених кісток, очищених від попелу й деревного вугілля, збирали в посудини-урни і заривали в ямки глибиною 0,5-0,7 м. Розміщення урн було безсистемним, на незначній відстані одна від другої. Супровідний інвентар був досить бідний, включав дві-три орнаментовані вази, миски, черпаки, глиняні конуси, пряслиця, намистини [30, с. 88].

До станівської культури Е.Балагурі зарахував біля 90 бронзових скарбів, серед яких Негрово, Балажер, Гетиня, Боржавське, Клячаново, Мала Бийгань, Неветленфолу, Олешник та ін. [9, с. 98 - 99]. Значне місце в господарській діяльності носіїв культури вчений відвів металургії бронзи. Хоч тоді не було виявлено жодної бронзолivarної майстерні, але їхні сліди було засвідчено в різних районах області. Так, у Неветленфолу було знайдено кам'яні формочки для лиття голок, шил, великих браслетів [30, с. 89]. У складі бронзових скарбів серед речей нерідко знаходилися злитки бронзи-сирцю, пошкоджені вироби. Це свідчить про те, що такі речі цінувалися не менше, ніж цілі, бо йшли на переплавку.

Крім археологічних досліджень, що були проведені експедицією УжДУ, вивченням пам'яток доби бронзи займалась й Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.Пеняка. У 1976

році, на західній околиці смт Батьово Берегівського району було виявлено поселення, значна частина якого була зруйнована меліоративними роботами. На збереженій частині було зібрано фрагменти кераміки, що походили від черпаків, мисок, горщиків, ваз із врізним спіральним й меандровим орнаментом. Поселення належало носіям культури Станово [34, с. 352]. У 1980 році біля смт Чинадійово Мукачівського району було відкрито і частково досліджено поселення доби пізньої бронзи та гальштатського часу. Вдалося дослідити наземне житло, в заповненні якого зібрано кераміку культур Отомань та Фелшевсєвч-Станово. Цікавою знахідкою виявився бронзовий скарб XIII ст. до н.е. із 61 браслета, який знаходився в горщику і був заритий в землю на глибину 0,7 м [30, с. 77]. Вдалося встановити, що він належав до торгових, так як кожні десять браслетів були перев'язані мотузкою з очерету і не були в користуванні. Скарб підтвердив здогадку, що по долині Латориці проходив один із торгових шляхів через Верецький перевал із Центральної до Східної Європи.

У ці ж роки було продовжено вивчення укріплених поселень гальштатського періоду: Шелестово (гора Тупча, знищено кар'єром наприкінці XIX ст.), Арданово (гора Богуслав), Іршава (гора Стремтура), Білки (гора Городище), Солотвино (городище Читатя), які мали штучні вали й рови. Їх первісна висота, наприклад, у Шелестові складала 2 – 3 м, в Арданові - 1-1,5 м. Глибина ровів доходила до 1,5 м, ширина - до 5 м. Як правило, до них вела дорога й були ряд в'їздів. Так, на шелестівському городищі засвідчено 12 в'їздів, на арданівському – 3, на іршавському - 8 [30, с. 94]. Сюди ж слід віднести розвідкові роботи на городищах в Ужгороді (Замкова гора), Горянах (Городище), Невицькому (Замкова гора), Мукачеві (Сороча гора), які проводили експедиції Державного Ермітажу, УжДУ, ужгородської групи Інституту археології АН УРСР. Не всі з них були в повній мірі вивчені, тому попередньо були віднесені до культури Гава (XII – VIII ст. до н.е.).

Охоронними розкопками було виявлено і ряд поселень цієї культури: Велика Паладь, Бобове, Лужанка, Неветленфолу, Затисівка, Шаланки, Дерцен, Олешник, Чинадієво, Пийтерфолво та ін [11, с. 243; 12, с. 256; 13, с. 299; 33, с.

376; 34, с. 352; 36, с. 323]. За результатами їх вивчення отримано вагомий речовий матеріал, який дав змогу судити про матеріальну й духовну культуру носіїв культури Гава. Так, можна вести мову про два типи жител: землянкові та наземні. Переважаючим типом були землянки від 8 до 16 м² прямокутної й округлої форми. Багато з них були заглиблені в материк на 0,7 – 1 м (Неветленфолу, Дерцен, Баранинці) [10, с. 292- 293; 30, с. 94]. Опалювальні споруди представляли собою вогнища на округлих глинобитних площадках, які по периметру були обнесені уламками кераміки. Крім вогнищ, носії гавської культури використовували й глинобитні печі каркасної конструкції. Останні споруджувалися на рівні долівки або в неглибоких ямках (Тисобикень, Пийтерфолво, Дерцен). Поруч із житлами розташовувалися господарські й побутові ями округлої або овальної в плані форми, розміром від 0,9 до 3 м, глибиною 0,4 – 1,2 м. В їх заповненні знайдено зернотерки, глиняні конуси, пряслиця, кераміка. Так, на поселенні в Дерцені в одній з ям було зафіксовано 10 цілих посудин, у Чорнотисові - 16 конусів [30, с. 94].

Нечисленними є поховальні пам'ятки культури Гава. Це ґрунтові могильники з тілоспаленням, яке здійснювалось на стороні. Залишки кальцинованих кісток збирали в горщики-урни й закопували в неглибокі ямки (0,4 – 0,7 м). Супроводжуючим інвентарем були 2 – 3 посудини (миски, чашки, інколи черпаки). Такі поховання засвідчено на поселенні в с. Горбок Мукачівського та с. Чертіж Хустського районів [10, с. 299].

Визначальним елементом гавської культури стали керамічні вироби, які за призначенням поділяються на кухонну й столову. Перший - досить великих розмірів, грубого виготовлення, з коричневою чи охристою поверхнею. Переважали горщики із слабо вираженою шийкою, прямими стінками з двома вушками, що звужувалися до денця. Інший тип кухонного посуду - це тюльпаноподібні посудини, стінки яких плавно розширюються до верху й звужуються біля горла. Вінця слабо відігнуті назовні, потовщені або загострені. Столовий посуд характеризується більш високою якістю тіста з домішками шамоту, лощеною або заглаженою поверхнею. Для орнаментациї

використовувалося чорнолощення з канелюрами, а стінки прикрашалися наліпними виступами-упорами. Найбільш поширеним типом кераміки були корчаги, за якими в археологічній літературі закріпилася назва амфор типу Гава. Вони мали воронкоподібне горло, опуклі стінки із сильно вираженим згином на переломі від стінки до шийки. Як правило, горло й верхня частина тулуба прикрашалися паралельними рядами горизонтальних, вертикальних або косих канелюр [10, с. 303, 305]. Такі амфори або їх фрагменти були зафіксовані на поселеннях в Ужгороді, Мукачеві, Чинадійові та городищах в Арданові, Білках, Іршаві, Шелестові.

Не менш цінними виявилися нововідкриті старожитності раннього залізного віку VII – IV ст. до н.е., які у складі ужгородської археологічної групи досліджував Іван Попович. До відомих раніше поховальних пам'яток куштановицької культури додалися поселення у Малих Геївцях, Шомі, Кінчешу, Дийді, Тишові, Олешнику, Горянах та могильники у Бобовому та Невицькому. Розкопки цих пам'яток набагато поповнили джерельну базу, яка дозволила вченому накреслити етапи становлення й розвитку куштановицької групи пам'яток.

Поселення невеликі, площею від 2,5 до 4 га. Культурний шар залягав на глибині 0,3 – 0,4 м. Напівземлянкові житла було зафіксовано на поселеннях у Глибокому й Малих Геївцях. Вони представляли собою ями овальної й прямокутної форми розмірами від 3,5 x 4,5 до 6 x 8,6 м, глибиною від 0,4 до 0,6 м від рівня залягання культурного шару [48, с. 24]. Житла опалювалися вогнищами та печами. Вогнища розміщалися в центрі житла у неглибоких ямках, стінки яких були обмазані. Глинобитні печі знаходилися в центрі або біля однієї зі стінок житла. Поряд з напівземлянками існували й наземні житла з каркасно-стовповою конструкцією стін, форма яких була встановлена на основі скупчення культурних залишків і розташування стовпових ямок. Так, у Малих Геївцях житла мали підпрямокутну форму, розміри яких: 3,2 x 6 м і 3,1 x 8 м. Опалювальною спорудою служила глинобитна піч, яка розміщалися в центрі або біля однієї зі стінок [48, с. 25; 30, с. 130].

Основним поховальним ритуалом куштановицької культури було тілоспалення під курганним насипом. Залежно від того, як розміщалися останки під курганним насипом, їх можна віднести до поховань в урнах, ямках, зібрані у пригоршні, на підкурганному горизонті. Особливістю поховального обряду була наявність колективних захоронень. У таких могилах траплялося від 3 до 17 урн або поховань у ямках. Колективні поховання зафіксовані у великих курганах висотою від 1,5 до 3 м, діаметром 18 – 20 м. У загробне життя небіжчика супроводжував різноманітний інвентар. Це і посудини-приставки, в яких, вірогідно, була їжа й питво, деталі одягу, прикраси, речі побуту з металу, скла, кістки. Рідше траплялися особисті предмети небіжчика - залізні ножі, кам'яні точильні бруски, пряслиця, в одному випадку (Невицьке) виявлено кінську вуздечку [44, с. 53].

Серед пам'яток матеріальної культури носіїв куштановицької культури найбільш повно представлений посуд, який походить з поселень й могильників. Якщо перший значно фрагментарний, то другий репрезентує значну кількість цілих посудин різноманітних форм. Він представлений корчагами, мисками, горщиками, черпаками, сковорідками, глечиками [45, с. 134]. Для корчаг була притаманна чорнолощена зовнішня й рожево-коричнева внутрішня поверхня. Серед мисок виділяються екземпляри, які мали напівсферичний або конічний тулуб, ввігнутий, зрізаний або заокруглений вінчик. Окремий тип утворили миски на пустотілій конічній ніжці. На особливу увагу заслуговують горщики, які належать до фракійських типів посуду банкоподібної форми з пластичною валиковою орнаментациєю. У поховальних пам'ятках вони служили переважно урнами. Поширеним типом куштановицької кераміки були черпаки, які склалися з чашки і вушка. Чашка могла мати глибоке сферичне, біконічне, овальне дно, високе, петельчасте вушко. Глечики мали злегка витягнутий вінчик, чітко виділену шийку, опуклобокий тулуб й вушко-ручку, що з'єднувала плечики з шийкою.

Старожитності, що були віднесені до початкового періоду становлення культури, дозволили скоригувати дату її появи - це друга половина VII - перша

половина VI ст. до н.е. У наступному періоді було виділено два етапи. До першого віднесено артефакти другої половини VI - першої половини IV ст. до н.е. Він характеризується занепадом класичних гальштатських традицій у керамічному виробництві, під впливом скіфської культури у Карпатській улоговині поширюються предмети скіфських зразків та їх наслідування. Наступному етапу притаманні змішані куштановицько-латенські комплекси, а хронологічно він охоплює другу половину IV - першу половину III ст. до н.е.[48, с. 84].

На погляд І.Поповича, куштановицька група пам'яток представляла собою північно-фракійський субстрат, який в ході свого формування відрізнявся від західноподільської групи, так як на VI ст. до н.е., тобто на час кристалізації куштановицьких комплексів, фракійський елемент утратив свою чистоту. Що стосується проблеми її появи, то дослідник схильний був вважати, що вона виникла на місцевій основі попередніх культур доби пізньої бронзи й раннього гальштату при взаємодії скіфського лісостепового й лужицького компонентів [47, с. 285].

Дослідження 70 – 80-х років ХХ ст. значно поповнили джерельну базу латенських старожитностей Закарпаття. Крім кельтського оппідуму Галіш і Ловачка на околиці Мукачева, стали відомими поселення у Дерцені, Дийді, Вилоку, Мужієві, Великій Бігані, великий залізодобувний центр біля села Ново Клинова, залізобудні центри у Хмельнику Мукачівського та Стеблівці Хустського районів. Так, у 1973 р. експедицією УЖДУ на поселенні у Вилоку було зафіксовано наземне житло зі стовповою конструкцією стін розміром 6,2 x 3,6 м, 5 господарських споруд, 7 ям. Речовий матеріал був представлений значною кількістю фрагментів ліпної й гончарної кераміки, у тому числі з домішками графіту у тісті. Поселення належало носіям латенської культури й датовано III – II ст. до н.е. [30, с. 143]. У 1976 р. Закарпатською новобудівною експедицією Інституту археології АН УРСР в околицях с. Довге Поле було відкрито залізобудний виробничий осередок. У розрізах дренажних траншей було виявлено 22 печеподібні виробничі споруди прямокутної форми розміром

1,2 x 1,4 x 1,5 м, глибиною 0,2 – 0,3 м, долівки яких суцільно були встелені шаром деревного вугілля. На основі вивчення аналогій виробничий центр було віднесено до латенської культури й датовано II – I ст. до н.е. [34, с. 353].

Як свідчать археологічні джерела, в першій половині I тис. до н.е. розквіт кельтської культури був перерваний появою на історичній арені нової сили - даків. Після об'єднавчих дій Бурбести й розгрому кельтів вони стають провідною й пануючою силою регіону. Починаючи з II ст. до н.е. даки вели постійні війни з кельтами, що, в кінці-кінців, привело до припинення панування останніх на східних й північно-східних територіях Карпатської улоговини. Утворення римської провінції Дація недалеко від території краю мало важливе значення для економічного й культурного поступу місцевого населення. Період з II ст. до н.е. – початок II ст. н.е. став часом найвищого розквіту дакійської культури, яка вийшла за межі дакійського етнічного масиву й поширилась на території Закарпаття й Східної Словаччини. У цей період територія краю входила до гето-дакійського політичного об'єднання, свідченням чого стало спорудження дакійських городищ у Малій Копані й Солотвині та відкриття кількох дакійських та змішаних куштановицько-кельто-дакійських поселень [25, с. 25; 26, с. 242 - 248].

У розглядуваний період вивченням періоду першої половини I тис. н.е. у складі експедиції УЖДУ займався В.Г.Котигорошко, який досліджував старожитності дакійської й пшеворської культур, а також культури карпатських курганів. Для характеристики дакійської культури найбільш цінний матеріал було отримано під час розкопок городища у Малій Копані. За період 1977 – 1990 років було розкопано 51 житло (11 середньовічних), 107 будівель, 37 позажитлових вогнищ й печей, сотні стовпових й господарських ям [26, с. 177]. Житла споруджувалися двох типів: наземні зі стовповою конструкцією стін, а також із заглибленою в материк долівкою й зрубними стінами. У плані житла першого типу мали прямокутну форму, розміром 15 – 23 м². Їх стінки оббивалися дошками, про що свідчить велика кількість залізних цвяхів та відсутність глиняної обмазки. Інший тип представлений житлами із заглибленими в материк

котлованами, розміром 12 – 13 м², долівки яких опущені в материк на 0,2 – 0,4 м [26, с. 179]. Вони опалювалися як вогнищами, так і печами-кам'янками, розташованими в одному з кутів або біля стінки.

Найбільший відсоток речових знахідок припав на кераміку, яку В.Котигорошко поділив на ліпну і гончарну. Серед першої було виділено дві підгрупи, до першої з яких (підгрупа "А") зараховано кухонний посуд, в асортимент якого ввійшли горщики, корчаги, чашки [30, с. 162]. Вони були орнаментовані пластичним декором, що складався з вертикальних і горизонтальних валиків, гірлянд, хвилястих ліній, пальцевих вдавлень. До підгрупи "Б" було віднесено столовий посуд (миски, глечики, черпаки, покришки, "вази для фруктів"), який виготовлявся з добре опрацьованого тіста з домішками шамоту, інколи дрібного піску. Внутрішня й зовнішня стінки посуду покривались червоним, інколи чорним лощенням.

За технікою виготовлення В.Котигорошко поділив гончарну кераміку на декілька підгруп. До підгрупи "А" включено сіроглиняну кераміку (миски, вази, глечики, друшляки, кубки), які прикрашалися виключно лощеним орнаментом з зображенням хвилястих і горизонтальних ліній, сіток. Мальована кераміка з характерною для неї крихкістю й помалюванням білою або червоною фарбами була зарахована до підгрупи "Б". Це глечики, вази, миски, кулеподібні горщики. До підгрупи "В" було віднесено посуд з коричневим лощенням, до якого ввійшли черпаки й горщикоподібні посудини. Піфосоподібний посуд великої місткості висотою від 0,7 до 1,1 – 1,2 м, з вузьким дном, яйцеподібним тулубом, з широкими, горизонтальними вінчиками склав підгрупу "Г"[26, с. 181].

Крім керамічних виробів, на малокопанському городищі було виявлено значну кількість сільськогосподарських й ремісничих знарядь праці. Серед них серпи, наральники, жорна, ножиці, ковальські кліщі, зубила, пробійники, тиглі, ллячки, сокири, точильні камені, ткацькі конуси, пряслиця тощо. Окрему групу склали речі домашнього вжитку: ключі, засуви, ручки від відер, ланцюжки з гачками для підвішування котлів. Ці речові знахідки, на погляд дослідника, вкладаються в рамки третьої фази генези дакійської культури, яка датується 100

роком до н.е. - 106 роком н.е. [25, с. 34 – 38, 39 – 41; 26, с. 183]. Проведений аналіз дозволив стверджувати не тільки про проникнення даків у Верхнє Потисся, але й про його входження до складу політичного об'єднання Буребісти, а пізніше - Децебала [25, с. 25].

Протягом 70 – 80-х років ХХ ст. було отримано нові джерела щодо вивчення старожитностей культури карпатських курганів. Тривалий час до неї зараховували лише курганний могильник в околиці сіл Іза та Липча Хустського району та поселення у Виноградові. Картографування нововідкритих поселень показало, що останні в основному фіксуються в східній частині краю, точніше, на схід від річки Боржави. До найкраще вивчених належать поселення у Ботарі, Великій Паладі, Олешнику, Пийтерфолво, Заболотті, Матієві, Оросієві, Підвиноградові [30, с. 167 – 169]. Як показали результати розкопок, основним типом жител були чотирикутні напівземлянки площею від 8 до 22 м², котловани яких були заглиблені в материк на 0,2 – 0,5 м. Вони опалювалися глинобитними печами й вогнищами, які обкладалися великими каменями. Так, на поселенні у Матійові було зафіксовано 7 виробничо-господарських об'єктів, 4 з яких були прямокутними печами для випалювання деревного вугілля – основного компоненту відновлення заліза [30, с. 169]. Натуральний характер господарства вимагав функціонування власних центрів з виробництва заліза. В останні століття до н.е. на сучасній території краю почав використовуватися сиродутний спосіб отримання заліза, принесений кельтами. Крупні залізобудівні центри попередньої епохи в околиці сіл Неветленфолу, Новоклинова й Вовчанського продовжували виготовляти продукцію і в II – IV ст. н.е. [13, с. 300; 18, с. 312; 14, с. 294].

У розглядуваний період було продовжено розкопки на курганному могильнику в околиці с. Іза. У 1976 році експедиція УЖДУ під керівництвом В.Котигорошка виявила нову курганну групу з 16 курганів, 4 з яких були знищені меліорацією. Вони були діаметром 8 - 10 м, висотою 0,4 – 0,5 м, тілоспалення здійснювалось на місці поховання, залишки якого поміщалися в урни й ямки [18, с. 311]. Із 24 урн 10 збереглися повністю. Переважну більшість склали ліпні урни

коричневого й жовтуватого кольору, орнаментовані хвилястими лініями і наліпними валиками. На основі нових матеріалів В.Котигорошко переглянув датування некрополя. Так, курганну групу Іза I він відніс до III – IV ст. н.е., а курганну групу Іза II - до I – II ст. н.е. [26, с. 193]. Висновок про те, що носії культури під час її формування представляли змішаний етнос, у якому існували два компоненти - гето-дакійський та праслов'янський, поки що залишається дискусійним.

Закарпатською новобудівною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.Пеняка у 1977 році досліджувалося багатошарове поселення біля с. Олешник (нині Берегівського району). 29 об'єктів належало носіям культури карпатських курганів, серед яких напівземлянкові й наземні житла, господарські й виробничі комплекси. Найбільшу кількість знахідок склала ліпна й кружальна кераміка: горщики, миски, чорнолисковані піфоси-зерновики. Об'єкти й знахідки на них було датовано II – IV ст. н.е. [35, с. 372].

Як свідчать археологічні джерела, на захід від річки Боржави, включаючи Східну Словаччину, історичний процес проходив в інших умовах й під впливом інших культур. На рубежі I – II ст. н.е. вторгнення з південно-східної Польщі через карпатські перевали носіїв пшеворської культури значно вплинуло на матеріальну й духовну культуру, змінило етнічний склад населення західної частини регіону. На думку дослідників, пшеворські племена на ранньому етапі (на рубежі I – II ст. н.е.) в етнічному відношенні представляли германських вандалів, а на пізньому (III – V ст. н.е.) - ранніх слов'ян. Новоприбулий етнос намагався пристосуватися до нових умов й переймав від місцевого населення надбання римсько-провінційної культури. Зі свого боку, місцеве населення, опинившись під впливом нових прибульців, не нехтувало здобутками носіїв пшеворської культури.

У 1976 році Закарпатською новобудівною експедицією було відкрито поселення виробничого характеру - залізоробний центр у с. Батрадь Берегівського району, на якому зафіксовано 9 залізоробних об'єктів. П'ять з них належало спорудам для випалювання деревного вугілля. Стінки об'єктів були

обмазані глиною й сильно обпалені, а дно було вкрите деревним вугіллям. Поміж об'єктів знаходилися фрагменти кераміки від ліпних й кружальних посудин (горщики, миски, корчаги). Поселення належало носіям пшеворської культури й датовано II – III ст. н.е. [30, с. 176].

У 1986 році експедицією УжНУ досліджувалося багатощарове поселення у Берегові, урочище Кіральгід. До періоду III – IV ст. н.е. було віднесено 2 гончарні майстерні, 3 побутові споруди, 10 господарських ям. Ймовірно, йдеться про комплекс керамічного виробництва. Останній представлений значною кількістю фрагментів сіроглиняних мисок, горщиків, кухлів, піфосів-зерновиків [24, с. 294 - 295].

Поховальні пам'ятки пшеворської культури раннього етапу стали відомими на теренах краю ще наприкінці XIX - на початку XX ст. Це тілопальні ґрунтові могильники із Сваляви-Неліпина та Арданова, які супроводжувалися зігнутою або пошкодженою зброєю та речами побуту. Охоронні розкопки, що проводилися в 70 – 80-х роках XX ст. у Пацканьові та Малих Селменцях Ужгородського та Братові (Ботарі) Берегівського районів, окрім вище згаданого, засвідчили існування ще ряду поховальних ритуалів, а саме: ямково-урнового (Братово) і розсіяного двох типів: під курганням насипом та на майданчику (Малі Селменці). Так, у 1977 р. експедицією УжНУ у с. Ботар Берегівського району під нівельованим курганням насипом було виявлено 5 тілопальних поховань в урнах, з яких 4 - ямні поховання воїнів з обладунками (2 умбони, 2 рукоятки від щитів, 2 пари ножиць, 2 пари острог). П'яте поховання було жіночим, про що свідчать намисто й підвіски. Курган було датовано першою половиною III ст. н.е. [20, с. 153 - 164]. У 1986 р. експедицією УжНУ під керівництвом Е.Балагурі у с. Малі Селменці Ужгородського району досліджувався тілопальний могильник. На площі розміром 15,6 x 21,2 м, яка була обнесена ровом, знайдено деревне вугілля, кальциновані людські кістки, фрагменти кераміки, залізні й золоті прикраси [24, с. 295].

Особливістю пшеворських поховальних пам'яток краю стало те, що вони були представлені як окремими похованнями (Арданово, Неліпино, Квасово),

так і колективними (Малі Селменці, Братово, Пацканьово). На жаль, вони не стали артефактами, які відображають реальну історію заселення краю носіями пшеворської культури. У місцях виявлення поховальних пам'яток поки що не зафіксовано поселень, синхронних таким пам'яткам. Ймовірно, причиною цього було швидке просування окремих пшеворських груп до Притиської рівнини.

I, на завершення, ще один важливий історичний період, який у 70 – 80-і роки ХХ ст. поповнився новими артефактами. Йдеться про ранньослов'янські й середньовічні старожитності другої половини I й перших століть II тис. н.е. Їх відкриття змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н.е. та давньослов'янськими пам'ятками VIII – IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Дівичному, Чепі, які датуються VI – VII ст. н.е. На поселеннях у Галочі, Берегові С.Пеняком вперше було відкрито підквадратні напівземлянкові житла з чистою ліпною керамікою празького (корчакського) типу, що дозволило пов'язати їх з появою перших слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі. Вони датуються початком VI ст. н.е. Так, у 1983 р. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.Пеняка провела розкопки у с. Галоч (урочище Біле Поле). Тут було досліджено два напівземлянкові житла підквадратної форми з печами-кам'янками. Ліпна кераміка була представлена горщиками празького типу та сковорідками [39, с. 341]. Тією ж експедицією у 1984 р. на поселенні у Берегові (урочище Моріцлаз) було досліджено ряд житлових комплексів. Один з них представляв собою камеру розміром 3,5 x 3,2 м, глибиною 0,4 м, у кутах зафіксовані ямки від стовпів. Біля однієї зі стінок розміщалася піч-кам'янка. У заповненні житла було знайдено 52 фрагменти ліпного посуду, що походили від великих, середніх та малих горщиків. Житло було датовано кінцем VI ст. н.е. [40, с. 291].

Для вивчення історії давніх слов'ян Закарпаття значну цінність представляють старожитності VIII – IX ст. н.е., які були зафіксовані в рівнинній

і передгірській зонах краю. На археологічну карту краю було нанесено понад сорок нових пунктів, серед яких Боржава, Мужієво, Яноші, Братово, Затисівка, Клиново, Пийтерфолво, Коритняни, Палло, Паладь Комарівці, Ратівці, Баркасово, Клячаново та інші [11, с. 243; 12, с. 256; 13, с. 300; 31, с. 328; 32, с. 337; 37, с. 307; 39, с. 340 - 341]. Так, у 1975 році експедицією УЖДУ під керівництвом Е.Балагурі на західній окраїні с. Коритняни Ужгородського району було відкрито поселення, на якому виявлено три житла напівземлянкового типу з глинобитними печами й дві господарські споруди. Основу керамічного матеріалу склав ліпний та підправлений на крузі посуд [13, с. 300]. Закарпатською новобудівною експедицією Інституту археології АН УРСР у 1981 році досліджувалось багатощарове поселення у с. Клячаново (урочище Під Обучем). Слов'янський горизонт був представлений напівземлянковими житлами з печами-кам'янками, господарськими ямами та значною кількістю фрагментів кераміки, що походила від ліпних горщиків й сковорідок і була орнаментована хвилястими та горизонтальними лініями [37, 307].

Слов'янські пам'ятки краю в основному були зафіксовані у низинній зоні в долинах річок, а в XI – XIII ст. почали заселятись також передгірські райони Закарпаття. З одержаних даних стало можливим накреслити ареали їх концентрації: верхів'я Тиси з правими притоками Ріка й Боржава; лівобережжя Тиси з територією, що прилягає до Великої Угорської рівнини; долини річок Латориця й Уж з притоками. Поселення займали невелику площу (1 – 2 га), здебільшого розташовувалися невеликими острівцями по три-чотири, на відстані 1 - 3 км одне від другого.

Основним типом житла була напівземлянка площею від 12 до 30 м². Житлові котловани були заглиблені в материк від 0,2 до 0,6 м, мали підквадратну (Берегово, Галич), прямокутну (Зняцево, Холмок) й овальну (Федорово, Паладь Комарівці) форми [30, с. 210]. За конструкцією стін житла поділяються на зрубні й стовпові. Для їх спорудження в обох випадках використовували округлі жердини або плахи. Інколи при стовповій конструкції стіни обплітали ліщиною й обмазували глиною. Незвичайну стовпову конструкцію було засвідчено у

Холмоку, а саме: стовпи вкопувалися не біля стінок заглибленої частини житла, а розміщалися поза стінками на відстані від 0,3 до 0,7 м [29, с. 94 - 95]. Ймовірно, таке розташування збільшувало житлову площу, корисною ставала не тільки заглиблена частина, а й територія поза нею. Більшість жител були орієнтовані довшою віссю в напрямку схід-захід, а вхід, слід думати, знаходився навпроти опалювальної споруди.

На основі отриманих даних можна вести мову про три типи опалювальних споруд: печі-кам'янки, глинобитні печі зі сферичним куполом, відкриті вогнища. Середня площа, що була зайнята під таким об'єктом, становила 0,5 x 0,7 м, а максимальна становила 1,2 x 0,9 м [30, с. 210 – 211]. Дно вогнища знаходилося на долівці житла або в неглибокому округлому заглибленні. Для збереження тепла вогнище обкладалося каменями, рідше останні вмуровувалися в його основу. Черинь глиняних печей лежав на підмурованій долівці житла, але засвідчено й розміщення на материковому останці. Було встановлено, що місце розташування опалювальної споруди залежить від її типу. Печі-кам'янки й глинобитні печі здебільшого розміщалися в одному з кутів житла навпроти входу до нього (Галоч, Ужгород-Радванка, Червеньово), відкриті вогнища - в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок, Зняцево). Разом з тим, фіксувалися випадки, коли в одному житлі було виявлено два таких об'єкти - це піч-кам'янка й відкрите вогнище (Берегово, Галоч, Ужгород-Радванка). Іноді такі споруди виносилися за межі житла (Червеньово, Холмок), що, вірогідно, було пов'язано з їх використанням у теплу пору року [29, с. 96].

Важливою складовою слов'янських старожитностей краю другої половини I тис. н.е. були поховальні пам'ятки, серед яких удалося виділити ряд груп: безкурганні тілопальні поховання, курганні тілопальні поховання, біритуальні могильники з тілоспаленням й тілопокладенням, ямні інгумаційні поховання. За кількістю найбільшою серед них була група курганних кремаційних поховань, яка за археологічними даними існувала з VII по XI ст. Некрополі займали площу від 1 до 3 га, на якій могло зосереджуватися від 25 до 60 курганів висотою 0,2 – 0,9 м, діаметром 5 – 15 м [29, с. 99].

Після спалення останки від кремації переносилися на місце майбутньої могили. Результати дослідження дають можливість виділити декілька типів розміщення останків від кремації на місці поховання. Найбільш поширеним було перенесення залишків кострища разом з попелом, вугликами й перепаленими людськими кістками на місце поховання. Але часто в могилу переносили людські кістки, очищені від попелу й вугілля. Відомі випадки перенесення залишків кострища в гарячому стані, свідченням чого є слабе обпалення ґрунту на підкурғанній площі. Спалені кістки небіжчика ховали в різний спосіб: зсипали в урну, в ямку або залишали чи згортали на поверхні давнього горизонту. Відповідно до цього можна виділити ряд типів поховального ритуалу: урновий, ямковий і на горизонті.

Стосовно пам'яток князівської доби, то потрібно підкреслити, що майже біля кожного сучасного села виявлено середньовічні поселення XI – XIII ст. Було засвідчено понад двадцять таких поселень, серед яких Братово (урочище Весетфалу), Шом (урочище Брумер), Олешник (урочище Кругле поле), Шаланки (урочище Фюзеш), Зняцево (урочище Бовцкош варош), Холмок (урочище Теплиці), Радванка (урочище Вербінки) [17, с. 295; 31, с. 328; 34, с. 352; 35, с. 372]. Ці пам'ятки не піддавалися масштабним археологічним дослідженням, хоча вони віддзеркалюють певний пласт середньовічної культури. Остання сформувалася на базі ранньослов'янських елементів VI – IX ст. н.е. Наприкінці XI – XIII ст. розпочалася колонізація угорцями Притиської рівнини, що привело до нівеляції матеріальної й духовної культури двох різних за характером економічних систем - осілої землеробської й скотарсько-кочівничої.

Висновки

На період 70 – початку 90-х років XX ст. припадають найбільш вагомі успіхи археології Закарпаття. Цьому сприяло створення та діяльність в Ужгороді науково-дослідницької академічної групи, пошукові роботи інших науково-дослідницьких центрів, розгортання широкомасштабного будівництва на теренах краю, пов'язаного з великими земляними роботами, меліорацією земель.

Це вимагало проведення невідкладних охоронних розкопок у зонах новобудов, які вперше почали проводитись широкими площами й охопили всі періоди давньої історії регіону.